

Karolina Płonka

Uniwersytet Gdański

Przewodniki turystyczne jako teksty kultury (perspektywa diachroniczna)

Przewodnik turystyczny jest częścią literatury turystycznej znaną od starożytności, choć oczywiście w innej formie niż współcześnie (Ziarkowski, 2016, s. 265). Pierwsze opisy podróży, których przewodniki turystyczne są pochodnymi, powstawały na długo przed tym, niż zaczęto uprawiać turystykę zorganizowaną (Merski, Piotrowski, 2010, s. 11). Mimo długiej obecności tych publikacji na rynku wydawniczym kwestia ich definicji, typologii czy historii nie została do tej pory wystarczająco opracowana, o czym świadczy fakt, że literatura przedmiotu jest stosunkowo skąpa i trudno dostępna. Nie istnieją również jednoznaczne wyznaczniki, które by pomogły zaklasyfikować daną publikację jako przewodnik turystyczny. Dyskusyjne dla badaczy są również płynne granice między poszczególnymi rodzajami książki turystycznej, co wynika z rozbudowanej typologii tej gałęzi literatury. Najbardziej problematyczne wydają się przede wszystkim dwie kwestie. Po pierwsze – określenie definicji, która by jednoznacznie wyznaczała kryteria przynależności publikacji do działu przewodników turystycznych, po drugie zaś – skonstruowanie wyczerpującej typologii i ustalenie szczegółowych kryteriów podziału tego typu publikacji.

I. Definicja

Definicji słownikowych jest wiele, jednak zasadniczo nie różnią się od siebie. Przykładowo *Wielki słownik języka polskiego* definiuje przewodnik jako ‘książkę zawierającą wiadomości o danym regionie, opisującą trasy turystyczne, zabytki, podającą informację o noclegach itp.’, a *Nowy słownik języka polskiego* informuje, że przewodnik to ‘książka zawierająca praktyczne wiadomości, instrukcje dotyczące jakiejś dziedziny, także książka krajoznawcza zapoznająca turystę z wybranym regionem kraju, miasta’ (Polański, red., 2008, s. 679; Sobol, red., 2002, s. 791). Jak widać, w zacytowanych definicjach pojawiają się takie cechy przewodnika, jak informacje praktyczne dotyczące zwiedzania, propozycje tras zwiedzania oraz informacje historyczne, geograficzne i ciekawostki na temat konkretnego obszaru.

Od przedstawionych definicji znacząco różnią się definicje przewodnika, które można spotkać w literaturze przedmiotu. Współczesny badacz, Włodzimierz Nowotarski, stwierdził, że definicje encyklopedyczne są zbyt skrótowe, ponieważ nie dostarczają wskazówek dla autorów i wydawców, co wynika z tego, że definicje do słowników czy encyklopedii tworzą ludzie niezwiązani w sposób praktyczny z uprawianiem turystyki czy też tworzeniem i wydawaniem przewodników turystycznych (Nowotarski, 2020, s. 147).

Szczególnie warto się przyjrzeć bliżej dwóm definicjom. Pierwsza z nich została utworzona pod koniec lat 70. XX wieku przez krajoznawców i autorów przewodników – Włodzimierza Łęckiego i Piotra Maluśkiewicza:

„Przewodnik” jest to ‘wydawnictwo służące turystom, w którym w sposób popularny, lecz ścisły, w wyważonych proporcjach objętościowych, przedstawiane są najważniejsze wiadomości dotyczące środowiska naturalnego, historii i współczesności opisywanego regionu, prezentowane są trasy zwiedzania lub wędrówek oraz podane niezbędne informacje użytkowe’ (Łęcki, Maluśkiewicz, 1980, s. 44).

Druga propozycja jest autorstwa Nowotarskiego, który postulował koncepcję nowej definicji przewodnika turystycznego – definicji, która będzie pomocna także wydawcom i autorom przewodników, ponieważ jego zdaniem chaos panujący na rynku literatury turystycznej w dużej mierze ma swoje korzenie już na etapie nadawania tytułu i formy publikacji predestynowanej do bycia przewodnikiem turystycznym oraz w określeniu, a właściwie braku określenia, konkretnego odbiorcy. Mówi ona, że:

„Przewodnik turystyczny” jest to ‘publikacja książkowa o rozpoznawalnym tytule dla turystów i pracowników branży turystycznej, w której w sposób popularny i zarazem precyzyjny przedstawiono informacje z zakresu środowiska naturalnego, geografii, historii i współczesności. Zaproponowano miejsca i trasy do zwiedzania lub wędrówek, z uwzględnieniem specyfiki form turystyki i segmentu odbiorców, do którego jest dedykowany przewodnik. W wyważonych proporcjach zawarto wstęp i spis treści oraz: niezbędne informacje użytkowe, konteksty kulturowe, informacje dotyczące etyki, zrównoważonego rozwoju w turystyce, zasady bezpieczeństwa podróżowania i pobytu w miejscu odwiedzanym, a także załączono skrowidz nazw geograficznych, indeksy, mapy, plany, zdjęcia i ważniejszą literaturę. Do rodzaju uprawianej turystyki dostosowano wymiary i wagę publikacji oraz rodzaj materiałów do zapisu tekstu, a także sposób łączenia kart bloku przewodnika z okładką’ (Nowotarski, 2010, s. 155).

Definicje, a w szczególności ta ostatnia, zaproponowane przez badaczy blisko związanych z tematem turystyki są dużo bardziej rozbudowane i drobiazgowo. Nowotarski w zaproponowanej przez siebie koncepcji, w odróżnieniu od autorów poprzednich definicji, zwrócił uwagę na strukturę przewodnika – podział na wstęp, spis treści, a także na dodatki, takie jak plany, mapy czy indeksy. Co więcej, wszystko to, co zawarte w przewodniku, zarówno jego objętość, jak i forma zewnętrzna (papier i sposób łączenia kart), musi być dostosowane do adresata i rodzaju uprawianej przez niego turystyki. Nowotarski słusznie zwrócił w definicji uwagę na wygląd zewnętrzny przewodnika, a także na jego typografię, ponieważ aspekty te w przypadku wydawnictw przewodnikowych pozostają równie ważne jak treść (Nowotarski, 2010, s. 155).

Każda publikacja powinna mieć skonkretyzowanego odbiorcę, ponieważ każda informacja zakłada istnienie nadawcy i odbiorcy (Schramm, 1980b, s. 92). W przypadku przewodników turystycznych ścisłe sprecyzowanie adresata pozostaje szczególnie ważne, gdyż istnieją różne rodzaje turystyki – w zależności od rodzaju uprawianego sportu lub preferowanego sposobu podróżowania. Jeżeli potencjalny nabywca nie dostrzeże wyraźnego określenia, dla kogo przeznaczony jest przewodnik, najprawdopodobniej po niego nie sięgnie (Nowotarski, 2010, s. 151, 162). Nawet jeśli w publikacji zostanie określony

odbiorca czy to w tytule, czy to w krótkim opisie lub nocie od wydawcy, ale formatem będzie ona odbiegać od specyfiki danego rodzaju turystyki, to nawet osoba uznana za segment docelowy może nie zdecydować się na zakup.

Przewodnik turystyczny jest skierowany przede wszystkim do turysty indywidualnego (choć oczywiście nie wyklucza się odbiorców podróżujących w sposób zorganizowany). Wynika to z faktu, że podczas podróży zorganizowanej turystom towarzyszy bardzo często człowiek przewodnik (Schramm, 1980b, s. 94). Mimo że w przypadku przewodników turystycznych najważniejszy jest odbiorca, a nadawca pozostaje na dalszym planie (nierzadko zdarza się, że na okładce przewodnika nie widnieje nawet nazwisko autora), to jednak przewodnik turystyczny jest publikacją subiektywną. Co prawda, autor podaje ścisłe fakty i w opisie zwykle nie wartościuje atrakcji, jednak proponując trasy zwiedzania, prezentuje subiektywny wybór (Schramm, 1980b, s. 92–93; Merski, Piotrowski, 2010, s. 20). Subiektywizm jest niezwykle ważną cechą przewodnika, ponieważ, zdaniem niektórych badaczy, pozostaje cechą wyróżniającą przewodniki turystyczne spośród pozostałych rodzajów literatury turystyczno-krajoznawczej (Merski, Piotrowski, 2010, s. 20).

II. Typologia

Przewodnik turystyczny jest jedną z form literatury turystyczno-krajoznawczej służącą jako całość krajoznawczemu wędrowaniu (Merski, Piotrowski, 2010, s. 16), jednakże różnorodność tych publikacji uniemożliwia ich kategoryzowanie jedynie hasłem „przewodnik” i wymaga dalszych podziałów. Wśród polskich badaczy istnieje wiele propozycji, jednak żadna z nich nie przyjęła się jako powszechny sposób kategoryzowania przewodników turystycznych. Nie ulega wątpliwości, że ten typ wydawnictw wymaga szczególowej, a co za tym idzie rozbudowanej i skonkretyzowanej klasyfikacji.

Pierwszej próby typologii przewodników turystycznych w Polsce dokonał Krzysztof Radosław Mazurski. Zdaniem badacza typologia przewodników powinna być wielokryterialna, mimo że na rynku książki turystycznej dominują przewodniki podlegające kryteriom podziału w zakresie przestrzeni (Mazurski, 1993, za: Nowotarski, 2010, s. 156). Jego badania stanowiły punkt wyjścia dla przemysłów Włodzimierza Nowotarskiego oraz podwaliny jego próby typologii przewodników turystycznych.

Ryszard Wiktor Schramm w artykule *Przewodniki, ich funkcja informacyjna i wychowawcza* przedstawił propozycję klasyfikacji, w której skupił się jedynie na kryterium zasięgu terytorialnego. Wyróżnił więc przewodniki po świecie i po konkretnych kontynentach, a następnie przewodniki po krajach skupiające się na przedstawieniu walorów danego państwa. Niżej w klasyfikacji znalazły się przewodniki regionalne, np. wydawnictwa opisujące tereny Wielkopolski czy Mazur. Później wystąpiły przewodniki rejonowe – po miastach i miejscowościach. Jako ostatnie wymienił Schramm przewodniki po poszczególnych obiektach turystycznych (np. dotyczące Wawelu, Zamku w Kórniku czy Drzwi Gnieźnieńskich). Badacz zauważył także ogólną tendencję, wedle której im przewodnik dotyczy mniejszego i bardziej skonkretyzowanego obszaru, tym jest bardziej szczegółowy (Schramm, 1980a, s. 118–120).

Z kolei badacze Łęcki i Maluśkiewicz, oprócz propozycji definicji „przewodnika turystycznego”, w artykule *Nowoczesny przewodnik i folder krajoznawczo-turystyczny*

przedstawili swoją koncepcję podziału publikacji przewodnikowych na przykładzie naszego kraju. Jako pierwszą kategorię wyróżnili przewodnik po Polsce, który by miał zawierać trzy stopnie atrakcyjności atrakcji turystycznych, związły opis krajoznawczy, a także ograniczony zakres informacji użytkowych. Następnie wyróżnili przewodniki po dużych miastach i regionach historyczno-geograficznych. Kolejną kategorią są przewodniki po ciekawszych regionach turystycznych danego kraju. Mogą to być regiony wyznaczone granicami historycznymi lub zwyczajowymi, choć niekoniecznie administracyjnymi. Będą to na przykład przewodniki po Tatrach, Sudetach czy Pojezierzu Drawskim. W tego typu publikacjach powinien się znaleźć dokładny opis krajoznawczy wraz z licznymi trasami zwiedzania, a także szczegółowe informacje użytkowe. Dalej badacze wyróżnili przewodniki po małych miastach, niewielkich obszarach i obiektach. Tutaj również powinny się znaleźć szczegółowe opisy krajoznawcze i bogata w szczegóły użytkowe część informacyjna. Ostatnią kategorią przewodników, jaką wyszczególnili Łęcki i Maluśkiewicz, są przewodniki trasowe, charakteryzujące się tym, że opisują jedynie konkretną trasę zwiedzania. Treść, w tym informacje użytkowe, dotyczy w tym wypadku wyłącznie obiektów znajdujących się na tej trasie lub w jej bezpośrednim sąsiedztwie. Do tej kategorii badacze zaliczyli przewodniki dla turystów zmotoryzowanych, dla turystów pieszych, jak również dla turystów uprawiających kajakerstwo (Łęcki, Maluśkiewicz, 1980, s. 45–47).

Jak można zauważyć, zarówno Schramm, jak i Łęcki z Maluśkiewiczem skupili się głównie na aspekcie przestrzennym, a ich kategoryzacja obejmuje jedynie podział przewodników turystycznych ze względu na zasięg terytorialny. Para badaczy w odróżnieniu od Schramma zwróciła uwagę również na sposób podróżowania turysty bądź na rodzaj uprawianego przez niego sportu. Jednakowoż podział na przewodniki dla turystów pieszych, podróżujących samochodem lub innym środkiem transportu oraz kajakarzy czy rowerzystów wydaje się szcątkowy i niewystarczający, biorąc pod uwagę różnorodność przewodników spotykanych na rynku wydawniczym.

Najbardziej pełną i, jak się wydaje, najbardziej aktualną typologię przewodników turystycznych zaproponował Włodzimierz Nowotarski w artykule *Typologia przewodników turystycznych i jej uzus w tytulaturze*. Nowotarski przyjął za Mazurskim podział publikacji przewodnikowych na trzy podstawowe zbiory spełniające określone kryteria: a) kryterium formalne – dotyczące obszaru wiedzy i zastosowanego języka wynikającego z poziomu wykształcenia domniemanego odbiorcy, b) kryterium przestrzenne – dotyczące zasięgu terytorialnego oraz c) kryterium powszechności uczestnictwa, by od nich poprowadzić dalsze, bardziej szczegółowe podziały (Nowotarski, 2010, s. 156–157). Nowotarski wziął pod uwagę nie tylko kwestie przestrzenne, ale również inne aspekty związane z turystą i jego stanem wiedzy, a także z samą turystyką i różnymi sposobami jej uprawiania. Co więcej, zdaniem badacza wyróżnione przez niego kryteria powinni mieć na względzie zarówno autorzy, jak i wydawcy przewodników, by ułatwić czytelnikowi wybór najbardziej odpowiadającej jego zainteresowaniom publikacji. Ponadto Nowotarski zwrócił uwagę na to, że typologia przewodników turystycznych powinna być nieustannie aktualizowana przez wzgląd na rozwój gatunku, jak również rozwój samej turystyki i pojawiania się nowych sposobów jej uprawiania (Nowotarski, 2010, s. 162).

III. Historia przewodników turystycznych

Jak już wyżej wspomniano, historia przewodników turystycznych sięga starożytności (Ziarkowski, 2016, s. 265). Należy jednak zaznaczyć, że utwory, które uznajemy dziś za pierwowzory przewodników turystycznych i literatury turystyczno-podróżniczej w ogóle, znacznie różniły się od znanej nam obecnie formy tego typu publikacji. Wynika to między innymi z faktu, że przewodniki turystyczne w postaci znanej współcześnie zaczęły powstawać dopiero w XIX wieku (Ziarkowski, 2016, s. 266). Niniejsza próba prześledzenia ewolucji przewodników turystycznych i przedstawienie ich źródeł dotyczy przede wszystkim publikacji przewodnikowych powstałych na gruncie polskim lub stworzonych przez polskich autorów.

3.1. Prekursorzy literatury podróżniczej

W starożytności przekaz informacji, w tym opisy i relacje z podróży miały formę ustną, co wiązało się z niedokładnością tej formy doniesień. Wskazówki przekazywane przez podróżnych ich następcom były niejednokrotnie niepewne, mylące lub w zestawieniu ze sobą całkowicie sprzeczne (Schnayder, 1959, s. 55–56).

Już Herodot (V w. p.n.e.), Strabon (I w. p.n.e./I w. n.e.) i Pliniusz (I w. n.e.) wnikliwie opisali odwiedzone przez siebie kraje i doświadczenia, jakie zdobyli podczas swych podróży. W relacjach poruszyli wszystkie dziedziny życia, jakie mogłyby interesować podróżującego do danego miejsca turystę, dzięki czemu stanowią dziś cenne źródło wiedzy o starożytnym świecie (Schnayder, 1959, s. 15–16). Jednakże dopiero Pauzaniusz, który w II w. n.e. sporządził wnikliwy i wyczerpujący opis poszczególnych regionów Grecji, jest uznawany przez Zbigniewa Kulczyckiego – polskiego historyka – za prekursora literatury przewodnikowej. W odróżnieniu od podróżników relacjonujących swoje podróże dzieło Pauzaniausza nie było wyłącznie zapisem jego subiektywnych wrażeń. Podróżnik tworzył je z myślą o przyszłych podróżujących do tego kraju (Kulczycki, 1982, za: Ziarkowski, 2016, s. 266), zawarł w nim więc wskazówki, które by mogły zostać wykorzystane zarówno na etapie przygotowań, jak i w czasie samej podróży.

Starożytni Rzymianie posługiwali się natomiast rozkazami podróżnymi (tzw. *itineraria scripta*), mającymi służyć urzędnikom podróżującym w celach państwowych: stanowić dla nich plan podróży, zawierać informacje o miejscu docelowym, a także wskazywać punkty, w których podróżni mogliby się posilić (Schnayder, 1959, s. 56–57). Z biegiem czasu „podróżowanie stało się nawykiem zamożnego patrycjatu rzymskiego”, a więc po prostu przyjemnością i jedną z form spędzania czasu, wobec czego zaczęły się pojawiać porady dla podróżnych innego typu (Kulczycki, 1977, s. 16).

3.2. Literatura podróżnicza do XIX wieku

W okresie wieków średnich najczęstszą motywacją do podjęcia podróży były względy religijne, praktyczne i zarobkowe. Względami religijnymi kierowali się pielgrzymi wędrujący do Ziemi Świętej, czeladnicy i rzemieślnicy z kolei podróżowali w celach natury ekonomicznej i zawodowej – mieli w czasie podróży zdobyć umiejętności i kwalifikacje, które miały przelożyć się na ich dochody (Kulczycki, 1977, s. 16). Jednakże wraz z upływem kolejnych lat ludzie coraz częściej udawali się w podróż bez konkretnego celu

zawodowego, religijnego czy politycznego (Kulczycki, 1977, s. 18). Zdaniem Kulczyckiego pierwszym turystą, którego motywacją i celem podróży było poznanie kraju i zamieszkujących go ludzi, był Michel de Montaigne (XVI w.). Zostawił on po sobie, oprócz opisu swej podróży, analizę odwiedzonego kraju oraz zapis obyczajów tamtejszej ludności (Kulczycki, 1977, s. 17). Jednak wędrówki wynikające z wewnętrznej potrzeby oraz ciekawości świata i innych ludzi zaczęły się nasilać dopiero pod koniec XVIII wieku, a ich rozpowszechnienie na szerszą skalę przyniósł dopiero wiek XIX (Kulczycki, 1977, s. 23).

Wraz z nastaniem nowej epoki, mniej więcej od czasu odkrycia przez Krzysztofa Kolumba Ameryki, „fala wędrówek narasta jak lawina. Jeden po drugim poddają się niezbadane zakątki kuli ziemskiej” (Kulczycki, 1977, s. 17). Masowe podróżowanie i zapewnianie białych plam na mapie świata było motywowane głównie ciekawością świata i chęcią zysku, ale niewątpliwą zachętę do dalekich podróży stanowiły również relacje z wypraw już odbytych. Powyższe stwierdzenie potwierdza już sam przykład Kolumba, którego do odbycia podróży w znacznej mierze zachęciły, ówczesznie bardzo poczytne, opisy wędrówek Marca Polo (Kulczycki, 1977, s. 16). W historii kształtowania się ówczesnych przewodników turystycznych nie sposób też pominąć kronik i relacji z dworskich podróży zagranicznych, z których najwięcej przypada na schyłek XV wieku. Można było w nich znaleźć wiele technicznych porad dotyczących podróży morskich czy lądowych, jak również zapoznać się przed rozpoczęciem podróży z obyczajami innych kultur czy narodów (Mączak, 1998, s. 11).

Aż po wiek XVII takie gatunki literatury podróżniczej, jak pamiętnik czy dziennik z podróży, były utożsamiane z przewodnikami turystycznymi i bardzo trudno byłoby dziś przeprowadzić między nimi wyraźną granicę. Słowem, trudno dziś oddzielić „literacką fikcję od naocznego świadectwa” (Mączak, 1984, s. 6). Mimo to, jak stwierdził Antoni Mączak: „średniowiecze, choć nie wytworzyło prawideł ścisłości narracji i wierności reportażu, które powstawać będą z wolna i z trudem od renesansu aż po wiek XX, przyniosło szereg opisów podróży nader wiarygodnych” (Mączak, 1984, s. 7).

Początki funkcjonowania przewodników turystycznych na polskim rynku wydawniczym przypadają na przełom XVI i XVII wieku. Wtedy to właśnie przewodniki stopniowo zaczęły się wyodrębniać z innych form literatury podróżniczej (Ziarkowski, 2016, s. 266). Wiązało się to między innymi z faktem, że od końca XVI wieku dało się zauważyć wzrost migracji Europejczyków, wynikający z rozpowszechnienia się mody na edukację zagraniczną. Jak podał Kulczycki: „W XVII i XVIII stuleciu człowiek, który nie odbył pewnych podróży, nie mógł uważać się za osobę wykształconą” (Kulczycki, 1977, s. 17). Masowe podróżowanie młodych ludzi po całej Europie spowodowało zapotrzebowanie na drukowane przewodniki, które miały im pomóc przygotować się do podróży, a później także odnaleźć się na obczyźnie. Początkowo były to opisy i relacje z podróży w postaci zapisków pamiętnikarskich czy dzienników pisanych w pierwszej osobie, nierzadko zresztą zabarwianych fikcją literacką. Dopiero później zaczęły powstawać publikacje przewodnikowe pisane w formie bezosobowej, choć wciąż w oparciu o osobiste doświadczenia podróżnika (Mączak, 1998, s. 5). Na przełomie XVI i XVII wieku, jak podaje Mączak, powstał również rynek książki podróżniczej. Co ciekawe, już wtedy zwracano uwagę na format książek służących podróżnym za przewodniki turystyczne. Były one wydawane w taki sposób, aby mogły łatwo zmieścić się w bagażu podróżnym (Mączak, 1984, s. 7–9).

W I połowie XVII wieku pojawił się styl podróżowania znany pod nazwą *Grand Tour* – tak zwana podróż edukacyjna. Stał się on niezbędnym elementem wykształcenia młodych arystokratów i szlachciców oraz co zamożniejszych mieszczan (Mączak, 1998, s. 7). Jak napisała Dorota Żołądź, były to podróże „podejmowane dla świata i ludzi, obcych obyczajów i kultur, obcych języków itp.”, a ich istotą było podróżowanie dla samej podróży, podczas której można było zwiedzać – być w ciągłym ruchu i poznawać nowe miejsca oraz zaspokoić wrodzoną człowiekowi ciekawość świata (Żołądź, 1994, s. 31). Wraz z rozpowszechnieniem się postawy wykształconego humanisty młodzież szkolna wyjeżdżała na studia uniwersyteckie najczęściej do Włoch. By ułatwić podróżowanie uczącym się poza granicami kraju studentów, powstawały specjalnie dla nich przeznaczone podręczniki (Mączak, 1984, s. 8).

Niemalże równocześnie z instrukcjami dla uczącej się młodzieży pojawiły się opracowania będące przewodnikami powstającymi w ramach serii wydawniczych, które Mączak nazywa „delicjami”. Jak pisał badacz: „Te «rozkosze» poszczególnych krajów, odbijane, przerabiane, tłumaczone w wielu wydaniach przynosiły przez cały XVII wiek zarówno rady praktyczne (co obejrzeć, jak trafić, gdzie nocować), jak i miejscowe legendy słabo oddzielone od faktów” (Mączak, 1984, s. 210). Janusz Merski i Jan Paweł Piotrowski, podobnie jak Mączak, pierwszej serii przewodników dopatrzili się już w XVII wieku. Para badaczy wskazała dwanaście przewodników Marcina Zeillera, który korzystał zarówno z literatury naukowej, jak i z własnego doświadczenia oraz jako jeden z pierwszych ustalił proporcje między informacjami praktycznymi a informacjami ogólnymi (Merski, Piotrowski, 2010, s. 24; Mączak, 1984, s. 210).

Jednak już pod koniec XVII wieku wśród szlachty zaczęła szerzyć się wrogość w stosunku do cudzoziemców i wszystkiego, co nieznanne. Z tym nastawieniem wiązała się niechęć do opuszczania granic kraju, która w dużej mierze skutkowałą zaprzestaniem kształcenia młodzieży w światowej sławy uniwersytetach. Postawa uprzedzenia wobec wszystkiego, co nie było rodzime doprowadziła do tego, że: „Na przestrzeni XVII i połowy XVIII wieku zanikła w społeczeństwie znajomość geografii nie tylko Europy, ale i własnego kraju. Podróż do Gdańska ze zbożem lub na królewską elekcję wyczerpywały w zasadzie plan wojaży szlachty” (Kulczycki, 1977, s. 21). Powolne zmiany w tym myśleniu o świecie zaszły wraz z reformacją szkolnictwa przez Stanisława Konarskiego i działalnością Komisji Edukacji Narodowej, czyli dopiero w drugiej połowie XVIII stulecia (Kulczycki, 1977, s. 22). Wpływ na wzmożenie turystyki miały też warunki historyczno-polityczne panujące w tym okresie w Polsce, które powodowały przymusowe migracje ludności po Europie.

Należy jednak zauważyć, że autorzy relacji i pamiętników z podróży doby XVIII wieku często wykorzystywali fikcję literacką w swoich utworach. Albo opierali się na fikcyjnych wydarzeniach, takich jak mity czy legendy i podania ludowe, albo sami je wytwarzali. Wynikało to po pierwsze z faktu, że literatura oświecenia szczególnie ceniła sobie dydaktyzm, który zobowiązywał pisarzy do wyrażania przez nią określonych poglądów politycznych, ideologicznych i wyrażenia w zakończeniu utworu morału (Kulczycki, 1977, s. 17), po drugie – dlatego że fikcyjny opis podróży zwiększał atrakcyjność powieści i dynamizował fabułę (Mączak, 1984, s. 6). Przykładem takich powszechnie znanych fabularyzowanych utworów podróżniczych są między innymi *Przypadki Robinsona Crusoe* Daniela Defoe, *Podróże Guliwera* Jonathana Swifta, czy *Mikołaja Doświadczynskiego przypadki* polskiego pisarza Ignacego Krasickiego (Kulczycki, 1977, s. 17).

W opinii Kulczyckiego dopiero na przełomie XVIII i XIX wieku zaczęła występować turystyka w dzisiejszym jej rozumieniu. W XVIII wieku pojawiły się pierwsze serie edycji i reedycji opisów podróży, poświęcone głównie wyprawom odkrywczym (Mączak, 1984, s. 15). Na okres ten przypadła działalność Stanisława Staszica i Juliana Ursyna Niemcewicza, którzy wprowadzili do turystyki element poznawczy. Należy jednakże zaznaczyć, że zdecydowana większość publikacji osiemnastowiecznych była jedynie wznowieniami, nie powstał praktycznie żaden nowy przewodnik, nie licząc oczywiście pamiętników czy diariuszy, które w tym okresie przeżywały swój rozkwit (Mączak, 1984, s. 212). Brak nowości na rynku wydawniczym Dominik Ziarkowski próbował tłumaczyć przede wszystkim tym, że na terenach dzisiejszej Polski już od połowy XVII wieku toczyły się liczne wojny, „które spowodowały stagnację gospodarczą, demograficzną i społeczną”, a więc w znaczny sposób wpłynęły na zahamowanie turystyki. A jak wiadomo, jeśli ludzie nie podróżują, to brak popytu na publikacje służące jako przewodniki turystyczne (Ziarkowski, 2016, s. 269–270).

3.3. Najstarszy polski przewodnik turystyczny

Wśród badaczy nie ma zgody co do tego, która publikacja jest pierwszym polskim przewodnikiem turystycznym. Najczęściej za pierwszą polską publikację przewodnikową uznaje się, napisany w oryginale po polsku, *Gościniec abo krótkie opisanie Warszawy* Adama Jarzębskiego z 1643 roku. Zdaniem Merskiego i Piotrowskiego mimo elementów fikcji literackiej utwór ten zawiera wiele ciekawych faktów przydatnych w badaniach historycznych. Z tego powodu badacze nie negują wartości dzieła i nie odbierają mu tytułu pierwszego polskiego przewodnika (Merski, Piotrowski, 2010, s. 32). Z kolei dla Ziarkowskiego obecność fikcji jest niedopuszczalna i, w połączeniu z wierszowaną formą, całkowicie dyskwalifikuje utwór z kręgu tytułów, które pretendują do miana najstarszego polskiego przewodnika (Ziarkowski, 2016, s. 268).

Z kolei zdaniem Kulczyckiego to Marcin Kromer był autorem najstarszego przewodnika po Polsce, dedykowanego królowi Henrykowi Walezemu. Publikacja, w oryginale napisana po łacinie, w przekładzie Władysława Syrokomli nosiła tytuł: *Polska, czyli o położeniu, obyczajach, urzędach Rzplitej Królestwa Polskiego*, powstała w drugiej połowie XVI wieku. Badacz zaznaczył, że mimo wątpliwej jakości informacji, branych z pewnością z drugiej ręki, jest to pierwsze opracowanie krajoznawcze stworzone przez Polaka i dotyczące Polski (Kulczycki, 1977, s. 20). Z Kulczyckim nie zgodził się Ziarkowski, który negując pierwszeństwo Kromera, prekursora literatury przewodnikowej upatrywał we Franciszku Cezarym i jego opracowaniu z 1647 roku o tytule *Stołeczne go miasta Krakowa kościoły i klejnoty* (Ziarkowski, 2016, s. 268–269).

Pierwszą polską publikacją z określeniem „przewodnik” w tytule był anonimowo wydany w 1603 roku *Przewodnik abo kościołów krakowskich krótkie opisanie*. Jednakże zdaniem Ziarkowskiego wydawnictwo to „trudno uznać za rzeczywisty przewodnik, gdyż nie zawiera praktycznych informacji dotyczących zwiedzania, a jedynie zwięzły opis 46 krakowskich kościołów”, choć można stwierdzić z całą pewnością, że była to publikacja pomyślana jako poradnik dla pielgrzymów odwiedzających Kraków (Ziarkowski, 2016, s. 267).

Choć wszystkie wymienione utwory wśród różnych polskich badaczy pretendują do tytułu najstarszego polskiego przewodnika turystycznego, to należy zastrzec, że ich bu-

dowa i zawartość znacznie odbiegają od formy, jaka znana jest obecnie, ponieważ wykształciła się ona dopiero w XIX wieku. Z tego względu wielu badaczy nie uznaje ich za przewodniki turystyczne *sensu stricto*, dlatego trafna wydaje się propozycja Dariusza Opalińskiego, by określać te publikacje mianem „quasi-przewodników” (Opaliński, 2013, za: Ziarkowski, 2016, s. 269).

3.4. Przewodniki dziewiętnastowieczne

Nie ulega wątpliwości, że wszystkie formy podrózpisarstwa, które pojawiły się przed wiekiem XIX na rynku wydawniczym, choć nie były pomyślane jako przewodniki w dzisiejszym rozumieniu, bezpośrednio przyczyniły się do powstania ostatecznego kształtu nowoczesnego przewodnika turystycznego, którego źródeł badacze upatrują właśnie w XIX stuleciu (Opaliński, 2002, za: Merski, Piotrowski, 2010, s. 17). Należy jednak pamiętać, że: „Już w XVIII stuleciu ustalił się ów znany dziś dobrze schemat przewodnika ułożonego według tras, informującego zarówno o obiektach wartych zwiedzenia, jak i o podaży wygod (hotele, restauracje, ceny, szczególne zalecenia)” (Mączak, 1984, s. 214). Przewodnik turystyczny był ówczesnie uważany za książkę o małym formacie, w przystępnej cenie, w której można było znaleźć propozycje wycieczek, a także obszernie opisy wszystkich ciekawych i wartych zwiedzenia obiektów znajdujących się na trasie. To właśnie te elementy decydowały, czy daną publikację można uznać za przewodnik turystyczny czy nie (Opaliński, 2002, za: Merski, Piotrowski, 2010, s. 17). Wyżej wymienione elementy przewodnika w znacznej mierze do dziś pozostały jego wyznacznikami.

Zdaniem Merskiego i Piotrowskiego mniej więcej od połowy XIX wieku zaczęły pojawiać się przewodniki zbliżone strukturą i układem treści do tych znanych współcześnie. Mimo tego, że: „przewodnik jest jeszcze w tym czasie trochę literacko rozgadany, bywa pełen obszernych cytatów z opisów podróży, stara się być dowcipny”, a także „cierpi na chorobę wieku: nadmiar informacji, których nie sposób wchłonąć”, to jednak coraz bardziej „nabiera szczególności, rozwija system umownych znaków, schematyzuje opis [...] pomaga przygotować się do podróży, ułożyć jej kosztorys, wybrać trasy, środki komunikacji” (Mączak, 1984, s. 212–214).

Oprócz wykształcenia się przewodnika turystycznego w nowoczesnej formie, w XIX wieku nastąpił także ich niespotykany dotąd rozwój, na co bezpośredni wpływ miała dynamizacja i umasowienie turystyki, która dokonała się dzięki ułatwiającej przemieszczanie się kolei (Ziarkowski, 2016, s. 270). Mniej więcej od połowy XIX wieku szata graficzna i układ treści przewodników, poprzez wprowadzenie podziału na część ogólną i szczegółową, upodobniły je do tych, jakie można spotkać obecnie (Mączak, 1984, s. 212). Wraz z rozwojem przewodników powiększyła się także różnorodność tematyczna tego rodzaju publikacji, a z czasem zaczęły ukazywać się również pierwsze przewodniki specjalistyczne, skierowane do osób uprawiających turystykę kwalifikowaną (Merski, Piotrowski, 2010, s. 26).

Wciąż, podobnie jak w wiekach poprzednich, dominowały przewodniki po dużych miastach, ale coraz częściej pojawiały się opracowania dotyczące na przykład miejscowości uzdrowiskowych, terenów górskich czy poszczególnych obiektów. Najwięcej przewodników dziewiętnastowiecznych dotyczyło Krakowa, a najważniejszym autorem tych publikacji był Ambroży Grabowski, który wraz ze swym najśłynniejszym dziełem *Historyczny opis miasta Krakowa i jego okolic* (1822) stał się wzorem dla następnych pokoleń

(Ziarkowski, 2016, s. 270–271). Drugim polskim miastem, które cieszyło się ogromnym zainteresowaniem turystów, była Warszawa. Najwięcej przewodników po Warszawie wydano w latach 90. XIX wieku oraz w pierwszych dziesięcioleciach wieku XX (Ziarkowski, 2016, s. 272).

Jeśli chodzi o miejscowości uzdrowiskowe, to największym zainteresowaniem autorów i wydawców cieszyły się Szczawnica, Zakopane oraz Krynica. Rozwój miejsc o charakterze kurortowym i uzdrowiskowym rozpoczął się właściwie już u schyłku XVIII stulecia, ale dopiero w wieku następnym miał miejsce ich pełny rozkwit. W przewodnikach turystycznych z końca XIX wieku można znaleźć szczegółowe informacje praktyczne i krajoznawcze mówiące o walorach przyrodniczych, obiektach zabytkowych w okolicach kurortu, a nawet informacje o urządzeniach leczniczych znajdujących się na jego terenie (Ziarkowski, 2016, s. 273).

W przypadku przewodników po poszczególnych regionach należy wspomnieć, że w wieku XIX największym zainteresowaniem cieszyły się rejony górskie, głównie Tatry (Ziarkowski, 2016, s. 273). Rynek przewodników o tematyce tatrzańskiej zdominował Walery Eliasz Radzikowski, którego Kulczycki nazywa twórcą polskiej literatury przewodnikowej (Kulczycki, 1977, s. 34). Zawartość przewodników górskich w znaczny sposób różniła się treścią od innych przewodników przede wszystkim tym, że najczęściej miejsca poświęcano w nich na część przygotowawczą, która dotyczyła wyboru sprzętu, ubioru czy prowiantu. Oprócz tego można było w nich znaleźć opisy szczytów i porady, w jaki sposób można je zdobyć.

3.5. Przewodniki współczesne (XX i XXI wiek)

W latach 20. i 30. XX wieku zaczęły ukazywać się przewodniki o charakterze lokalnym. Tytuły te do tego stopnia zdominowały rynek wydawniczy, że praktycznie każde miasto lub powiat dysponował w tym okresie przynajmniej jednym przewodnikiem turystycznym. Były to publikacje ukazujące się przede wszystkim nakładem Polskiego Towarzystwa Krajoznawczego, ale także różnych towarzystw regionalnych, zarządów miejskich lub prywatnych firm. Przewodniki turystyczne po Polsce jako kraju były w tamtym czasie rzadkością. Z tych nielicznych można tu wymienić na przykład *Ilustrowany przewodnik kolejowy po Polsce* z 1930 roku autorstwa Mieczysława Orłowicza. Cechą charakterystyczną przewodników tamtych lat była dominacja walorów antropogenicznych, czyli ogólnie pojętych dóbr wytworzonych przez człowieka, nad walorami przyrodniczymi, których opisy występowały najliczniej w przewodnikach górskich (Merski, Piotrowski, 2010, s. 53–55).

Stanisław Cieplowski stwierdził, że można mówić o znacznym wzroście aktywności turystycznej społeczeństwa na początku XX wieku. Przede wszystkim nastąpił wtedy intensywny rozwój turystyki zorganizowanej, który wymusił na twórcach przewodników turystycznych konieczność dostosowania się do potrzeb i zainteresowań określonych grup turystów, zwiedzających dane miejsca w sposób planowy, a nie jak bywało do tej pory – okazjonalny. Inną przyczyną zwiększenia się aktywności turystycznej może być fakt, że wielu turystów zmieniło środek transportu w czasie podróży z pociągu na samochód, przez co stali się bardziej mobilni (Merski, Piotrowski, 2010, s. 26). Zdaniem Cieplowskiego od początku XX wieku można zaobserwować rosnącą modę na przewodniki turystyczne pozbawione kontekstu historycznego i zaopatrzone jedynie w niewielką

mapę lub plan miasta. Były to przewodniki przeznaczone przede wszystkim dla osób, które posiadały odpowiednią wiedzę historyczną (Cieplowski, 2001, s. 212–213).

Po drugiej wojnie światowej nastąpiło w Polsce scentralizowanie działalności wydawniczej, co oznacza, że niemal wszystkie publikacje ukazywały się wyłącznie w wyspecjalizowanych do tego wydawnictwach. Ten stan rzeczy zmienił się dopiero po 1989 roku, kiedy nastąpił znaczny wzrost tytułów publikacji turystyczno-krajoznawczych, których edycją zajmowali się wydawcy prywatni. Jakość wydawanych tytułów znacznie spadła, ponieważ ze względu na brak dotacji wydawcom zależało na wydawaniu publikacji generujących małe koszty i gwarantujących szybki zbył (Merski, Piotrowski, 2010, s. 58).

W okresie Polskiej Rzeczypospolitej Ludowej władze próbowały narzucić tworzonym wtedy publikacjom charakter propagandowy (Merski, Piotrowski, 2010, s. 27). Wszystkie wydawnictwa powojenne musiały zawierać tak zwany „pierwiastek ideologiczny”, który decydował o możliwości ich wydania i który był w nich zamieszczany wbrew woli autorów. Była to przede wszystkim informacja popierająca panujący wówczas reżim i potępiająca jednocześnie wszystko to, co miało miejsce w Polsce przed wprowadzeniem ustroju socjalistycznego (Merski, Piotrowski, 2010, s. 68). Wraz z głębokimi zmianami politycznymi, które nastąpiły na przełomie 1949 i 1950 roku, zmieniły się również sposoby i możliwości podróżowania, a co za tym idzie forma i język literatury podróżniczej. Wskutek nasilonej inwigilacji każdy turysta był przed planowaną podróżą poddawany przesłuchaniu przez pracowników panelu Funduszu Wczasów Pracowniczych (FWP), który decydował o przydziale miejsca w pensjonacie i w znaczny sposób ingerował w organizowanie czasu wolnego. W odniesieniu do przewodników turystycznych zmiany te skutkowały przede wszystkim ograniczeniem do minimum informacji praktycznych.

Na początku lat 50. nastąpił całkowity kres różnorodności na rynku wydawniczym, która przez całe wieki charakteryzowała literaturę turystyczno-krajoznawczą. Ówczesne publikacje ukazywały się niemal wyłącznie nakładem dwóch wydawnictw: Spółdzielczego Instytutu Wydawniczego „Kraj” i państwowego wydawnictwa „Sport i Turystyka”. Na przełomie lat 50. i 60. ponownie doszło do centralizacji rynku wydawniczego, co spowodowało zanik jakichkolwiek inicjatyw lokalnych. Monopolistą w obszarze literatury podróżniczej było wydawnictwo „Sport i Turystyka”. Nastąpił okres regresu rynku wydawnictw turystyczno-krajoznawczych. Problemem była niewspółmierna do zainteresowania czytelniczego liczba tytułów oraz okres oczekiwania na ukazanie się przewodnika wydłużony do pięciu, a czasami nawet do dziesięciu lat.

Dopiero około roku 1962 można było zaobserwować pierwsze próby decentralizacji organizacji całego ruchu turystycznego. Na rynku książki turystycznej pojawiły się, oprócz kontynuacji serii przewodników nakładem „Sportu i Turystyki”, także pierwsze publikacje innych wydawnictw, jak na przykład: Wydawnictwa Poznańskiego, Ossolineum czy Wydawnictwa Morskiego. Wraz ze zwiększeniem się liczby wydawców pojawiła się także nowa tematyka, inna od dominujących dotychczas przewodników po miejscowościach uzdrowiskowych, pasmach górskich czy po największych polskich miastach. Inicjatywę wydawniczą zaczęły przejmować również niektóre oddziały Polskiego Towarzystwa Turystyczno-Krajoznawczego (PTTK). Nieocenioną rolę w decentralizacji wydawnictw turystycznych odegrało utworzenie w 1962 roku Centralnego Ośrodka Informacji Turystycznej, ponieważ zapoczątkowało ono lawinę powstawania coraz to nowych ośrodków informacji turystycznej, których zadaniem było głównie realizowanie publikacji o zasięgu regionalnym. Przewodniki turystyczne publikowane były nie tylko

nakładem dużych wydawnictw, ale także coraz częściej osób prywatnych. Jak podali Merski i Piotrowski, rok 1963 był niezmiernie ważny dla polskiej turystyki ze względu na rozpoczęcie działalności przez wszystkie wojewódzkie ośrodki informacji turystycznej, które przez zwiększenie nakładów publikacji turystyczno-krajoznawczych zaradziły panującemu na rynku przewodników turystycznych deficytowi (Merski, Piotrowski, 2010, s. 73–79).

Ważną rolę w piśmiennictwie turystyczno-krajoznawczym od początku lat 70. pełniły przewodniki po miastach wojewódzkich. Jednakże już w 1975 roku nastąpiła zmiana w podziale administracyjnym kraju, przez co przestano wznawiać dawne przewodniki po województwach z powodu ich nieaktualności, nowych zaś nie tworzono przez brak pomysłu na stworzenie serii po nowo powstałych województwach. Z tego powodu zaczęły powstawać głównie przewodniki po dużych regionach i krainach historycznych Polski. Rok 1975 okazał się przełomowy, również ze względu na powstanie Krajowej Agencji Wydawniczej, która wydała ponad 400 tytułów wysoko nakładowych przewodników turystycznych po miastach, regionach turystycznych i krainach geograficznych Polski. Ich największą zaletą była przystępna cena, która jednak nie wiązała się z obniżeniem jakości publikacji, a także ich powszechna dostępność (Merski, Piotrowski, 2010, s. 65, 97, 101). Wraz z końcem lat 80., zdaniem Merskiego i Piotrowskiego, nastąpiły znaczne przemiany w obrębie literatury turystyczno-krajoznawczej. Po pierwsze miał miejsce systematyczny wzrost cen przewodników turystycznych, a także zmniejszenie się na nie popytu (Merski, Piotrowski, 2010, s. 28). Po drugie – zmniejszyła się liczba wydawanych tytułów przewodników turystycznych przez trzech największych wydawców w Polsce: Krajową Agencję Wydawniczą, wydawnictwo „Sport i Turystyka” oraz wydawnictwo PTTK „Kraj”. Po trzecie zaś nastąpiło zdominowanie rynku wydawniczego przez przewodniki tworzone przy udziale władz lokalnych i stowarzyszeń, a w latach 1988–1989 również z udziałem prywatnych firm (Merski, Piotrowski, 2010, s. 106).

Przemiany społeczno-polityczne zachodzące w Polsce pod koniec XX wieku odbiły się także echem w dziedzinie turystyki i wydawnictw turystyczno-krajoznawczych. Z najważniejszych konsekwencji można tu wymienić przede wszystkim zniesienie cenzury (także tej wojskowej, która ograniczała precyzyjność map i planów) oraz wprowadzenie swobody działalności gospodarczej. Poza tym nastąpiło również zniesienie reglamentacji papieru i przyspieszenie cyklu poligraficznego dzięki wprowadzeniu składu komputerowego. Turystyka zaczęła się z kolei rozwijać wskutek ułatwionego przekraczania granic, choć ze względu na wysokie koszty podróży zagranicznych nadal preferowano zwiedzanie Polski (Merski, Piotrowski, 2010, s. 109–110). W związku z tym pod koniec lat 90., bardzo często pojawiały się przewodniki o charakterze lokalnym, które najczęściej obejmowały obszar jednostek administracyjnych lub jednostek fizyczno-geograficznych (Merski, Piotrowski, 2010, s. 120). Ograniczenie turystyki w dużej części jedynie do granic Polski nie zmienia jednak faktu, że ówczesna turystyka uległa komercjalizacji, a co za tym idzie, że publikacje turystyczne stały się towarem rynkowym, którym pozostały do dziś (Merski, Piotrowski, 2010, s. 109).

Postępująca w XXI wieku cyfryzacja, powszechny dostęp do internetu i wzrost mobilności ludzi postawiły przed rynkiem wydawniczym przewodników turystycznych nowe wyzwania. Zmiany polityczne, do których doszło w końcu XX wieku i które doprowadziły do pojawienia się na mapie Europy i Azji nowych, niepodległych państw w wyniku rozpadu Związku Radzieckiego, zaowocowały zwiększeniem zakresu i zasięgu mobilności

mieszkańców tej części świata. Blok wschodni przestał być obszarem odcięтым i izolującym się od Zachodu, co w efekcie doprowadziło do zwiększenia potencjału turystycznego tego regionu.

Kolejnym milowym krokiem dla rodzimej turystyki było przyjęcie Polski w pierwszych latach XXI wieku do Unii Europejskiej, a następnie do Układu Schengen, który gwarantował swobodne przekraczanie granic przez obywateli państw członkowskich. Kształtująca się w początku XXI wieku europejska wspólnota państw stała się dostępna i otwarta także dla polskich turystów. Podobnie jak w minionych wiekach, wydarzenia zarówno lokalne, jak i globalne miały wpływ (negatywny lub pozytywny) na podróżowanie, a więc w sposób pośredni także na rynek przewodników turystycznych. Podróżowanie na własną rękę ułatwiło także powstanie tanich linii lotniczych – koszty lotów międzynarodowych stały się od tej pory bardziej przystępne. Turystyka indywidualna rozwinęła się także wraz z rozwojem platform, które umożliwiły szybkie wyszukanie miejsca noclegu i zarezerwowanie go, zakup biletu lotniczego czy kolejowego, a także wynajęcie samochodu w miejscu docelowym.

Negatywnie na turystykę zawsze oddziaływały wszelkiego rodzaju wydarzenia o charakterze zbrojnym czy terrorystycznym. Znacznie na losy turystyki wpłynęły takie wydarzenia, jak na przykład zamach na World Trade Center we wrześniu 2001 roku (Madeyska, 2002, s. 34), rosyjska aneksja Krymu (Grzebyk, 2014, s. 19), a także okresowe eskalacje konfliktu izraelsko-palestyńskiego, trwającego z różną intensywnością od roku 1947 (Madeyska, 2008, s. 34–37). Jednak wydarzeniem bezprecedensowym, które sparaliżowało cały ruch turystyczny na niespotykaną dotąd skalę, a także wywarło ogromny wpływ na rynek wydawniczy przewodników turystycznych, był wybuch pandemii COVID-19 na przełomie 2019 i 2020 roku¹. W tym okresie niewiele osób podejmowało się wyjazdów zagranicznych przez ograniczenia związane z przekraczaniem granic i wstrzymaniem lotów zagranicznych. Z drugiej jednak strony wydarzenia te ożywiły ruch turystyczny w nieznanych dotąd rejonach świata. Nawet w szczytowych okresach pandemii, kiedy podróżowanie było po pierwsze ryzykowne, po drugie wciąż bardzo ograniczone, ludzie starali się w miarę swoich możliwości wyjeżdżać za granicę. Miejscami atrakcyjnymi turystycznie stały się państwa, których granice pozostały otwarte oraz te, które nie wymagały od turystów testów antygenowych w kierunku SARS-CoV-2 (np. Meksyk, Dominikana czy Tanzania). Masowe wyjazdy w te rejony świata spowodowały wzrost zainteresowania tytułami dotyczącymi tych właśnie miejsc.

Wzrost cyfryzacji i rozwój technologii spowodowały, że powszechnie spotkać można przewodniki nie tylko w wersji papierowej, ale również elektronicznej. Przewodniki turystyczne coraz częściej posiadają odnośnik w postaci np. kodu QR czy aplikacji, które pozwalają na dostęp do treści również na urządzeniach mobilnych lub komputerach. Dostęp do internetu doprowadził również do powstania licznych stron internetowych i blogów poświęconych podróżom i spełniających de facto funkcję tradycyjnych przewodników. Tworzone są one bardzo często przez hobbystów, podróżników lub miesz-

¹ Według danych podanych przez Światową Organizację Turystyki Narodów Zjednoczonych [online] liczba turystów przybywających do Stanów Zjednoczonych po 11.09.2001 jest niższa o około 10% względem lat poprzednich. Liczba osób przybywających na Ukrainę po roku 2014 jest niższa o blisko połowę względem lat poprzednich. Natomiast liczba turystów przybywających do Palestyny i Izraela nieznacznie (między ok. 4% a 9%) spada w latach 2000–2004, 2009 czy 2014, <https://www.unwto.org/tourism-statistics/key-tourism-statistics> [dostęp: 10.06.2022 r.].

kańców danego rejonu, dzięki czemu zawierają łatwo dostępne, bezpłatne i w założeniu sprawdzone informacje o regionie, co pozytywnie wpływa na ich atrakcyjność i tworzy konkurencję dla książkowych przewodników. Ponadto wzrost powszechności i wielofunkcyjność internetowych map sprawia, że zapotrzebowanie na te tradycyjne jest wyraźnie mniejsze. Turyści mogą również znaleźć informacje w mediach społecznościowych czy na tematycznych forach internetowych.

Karolina Płonka

Autorka jest studentką magisterskich studiów polonistycznych specjalności edytorskiej w Instytucie Filologii Polskiej Uniwersytetu Gdańskiego. Jej główne zainteresowania badawcze dotyczą literatury podróżniczej, edytorstwa, polskiego rynku wydawniczego

Streszczenie

Przedmiotem artykułu jest opis zmian, jakie na przestrzeni wieków zaszły w obrębie literatury turystycznej i podróżniczej zarówno na świecie, jak i w Polsce. Literatura przewodnikowa i turystyczna, znana już w zasadzie od czasów starożytnych, znacznie zmieniła swoją formę i współcześnie jest kompendium wiedzy o wybranych kierunkach podróży i turystycznych regionach świata. W artykule przedstawiono również przykładowe definicje oraz typologie przewodników turystycznych, a także zwrócono uwagę na fakt, iż, mimo starożytnego rodowodu tego typu literatury, nie istnieją jednoznaczne kryteria pozwalające uznać wydawnictwo za przewodnik turystyczny. Znaczne różnice między dawnymi przewodnikami a wydawnictwami współczesnymi oraz zmiany ich formy, które miały miejsce na przestrzeni ostatnich kilkunastu wieków, są wynikiem z jednej strony różnych potrzeb ich użytkowników, z drugiej zaś – rozwoju wiedzy i technologii.

Słowa kluczowe: przewodniki turystyczne, literatura podróżnicza, turystyka, historia literatury podróżniczej

Tourist Guides as Cultural Texts (the Diachronic Perspective)

Abstract

The subject of this paper is the description of the changes occurring across the ages in the field of travel and tourist literature in Poland and across the world. The guide books and tourist literature, in essence known since ancient times, changed their form significantly and contemporarily serve as a compendium of knowledge regarding selected travel destinations and tourism regions of the world. The paper also presents selected definitions and typology of tourist travel guides; the attention has also been drawn to the fact that despite the ancient heritage of this type of literature the unambiguous criteria enabling marking a publication as a tourist guide do not exist. The significant differences between the old guides and their modern counterparts as well as the changes in the form of guides occurring across the past few centuries are a result of various needs of readers on one hand and development of technology and knowledge on the other.

Keywords: tourist guides, travel books, tourism, history of travel books

Bibliografia

- Cieplowski, S. (2001). *O rodowodzie warszawskich przewodników turystycznych*, Almanach Muzealny, 3, 203–213.
- Grzebyk, P. (2014). *Aneksja Krymu przez Rosję w świetle prawa międzynarodowego*, Sprawy Międzynarodowe, 1, 19–37.
- Kulczycki, Z. (1977). *Zarys historii turystyki w Polsce*, wyd. III, Warszawa: Sport i Turystyka.
- Łęcki, W., Małuśkiewicz, P. (1980). *Nowoczesny przewodnik i folder krajoznawczo-turystyczny*, [w:] *Dorobek wydawniczy w dziedzinie krajoznawstwa. Potrzeby i perspektywy*, Poznań: PTTK, s. 42–55.
- Madeyska, D. (2008). *Historia współczesnego świata arabskiego*, Warszawa: Wydawnictwo Uniwersytetu Warszawskiego.
- Mączak, A. (1984). *Peregrynacje, wojaże, turystyka*, Warszawa: Czytelnik.
- Mączak, A. (1998). *Odkrywanie Europy. Podróże w czasach renesansu i baroku*, Gdańsk: Novus Orbis.
- Merski, J., Piotrowski, J.P. (2010). *Drogi ewolucji drukowanych przewodników turystycznych po Polsce*, Warszawa: Almamer – Wyższa Szkoła Ekonomiczna.
- Nowotarski, W. (2020). *Typologia przewodników turystycznych i jej uzus w tytularturze*, Folia Turistica. Rynek przewodników turystycznych i pilotów wycieczek, 54, 146–164.
- Polański, E. (red.). (2008). *Wielki słownik języka polskiego*, Kraków: Krakowskie Wydawnictwo Naukowe.
- Schnayder, J. (1959). *Podróże i turystyka w starożytności*, Warszawa: Państwowe Zakłady Wydawnictw Szkolnych.
- Schramm, R. (1980a). *Kategorie przewodników i zróżnicowanie ich ról*, [w:] *Dorobek wydawniczy w dziedzinie krajoznawstwa. Potrzeby i perspektywy*, Poznań: PTTK, s. 118–122.
- Schramm, R. (1980b). *Przewodniki, ich funkcja informacyjna i wychowawcza*, [w:] *Dorobek wydawniczy w dziedzinie krajoznawstwa. Potrzeby i perspektywy*, Poznań: PTTK, s. 91–99.
- Sobol, E. (red.). (2002). *Najnowszy słownik języka polskiego*, Warszawa: Wydawnictwo Naukowe PWN, s. 791.
- Ziarkowski, D. (2016). *Najstarsze polskie przewodniki jako źródła dziejów turystyki*, [w:] T. Drozdek-Małołepsza, J. Kosiewicz, E. Małołepszy (red.). *Z dziejów wychowania fizycznego, sportu i turystyki w Polsce i Europie*, Częstochowa: Wydawnictwo im. S. Podobińskiego Akademii im. J. Długosza w Częstochowie, s. 265–279.
- Żołądź, D. (1994). *Podróże edukacyjne Polaków w XVI i XVII w.*, [w:] J. Hellwig, W. Jamrozek, D. Żołądź (red.). *Z prac poznańskich historyków wychowania*, Poznań: Wydawnictwo „Eruditus”.